

Gəncə üsyanı təkcə qədim şəhərin deyil, Azərbaycan xalqının azad, müstəqil yaşamaq uğrunda apardığı çoxəsrlik mübarizə tarixinin ən parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Müstəmləkəçiliyə, istismara qarşı bu möhtəşəm xalq hərəkatının 100 illi tamam oldu. Ötən dövr ərzində çox təəssüflər olsun ki, hansı səbəb üzündənsə bu tarixi hadisəyə laqeyd yanaşılmış, xalqın kütləvi qəhrəmanlığına ən gözəl nümunə olan Gəncə üsyanının baş verdiyi tarixi şərait, xalq üsyanını doğuran səbəblər, onun ümumi tariximizdəki yeri və rolu tam araşdırılmamışdır. AMEA Gəncə Bölməsinin Elmi Şurasının Gəncə üsyanın hərtərəfli tədqiq edilməsi ilə bağlı layihəsi bu kütləvi xalq qəhrəmanlığının əsl mahiyyətini açıb göstərməklə, həm də xalqımızın azad, müstəqil yaşamaq uğrunda mübarizə tarixini daha da zənginləşdirəcəkdir. Hazırda kitabın nəşri ilə bağlı son hazırlıq işləri görülür. Tarix elmləri doktoru, professor Həsənbala Sadıqovla söhbətimiz də kitab üzərində aparılan elmi axırların nəticələri barədədir

- Həsənbala müəllim, 1920-ci ilin mayında Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasına qarşı Gəncə üsyanı istiqlal mübarizəsi tariximizdə çox mühüm yer tutur. Çox təəssüf olsun ki, Gəncə üsyanından 100 il keçməsinə baxmayaraq bu tarixi hadisə hələ də tam tədqiq olunmamış, ona hərtərəfli tarixi qiymət verilməmişdir. Bu laqeydliyin nəticəsidir, yoxsa onun arxasında hər hansı siyasi xislət dayanır.

- Müstəmləkəçilər üçün üsyan qədər onun haqqında tədqiqat aparmaq da təhlükəlidir. Buna görə də uzun illər 1920-ci il Gəncə üsyanına aid arxiv sənədləri "yasaqdır" xəbərdarlıqlı sandıqlarda "həbs" edilmişdi. Gəncə üsyanı sadəcə üsyan deyildir. O, Azərbaycanda dövlət çevrilişi nəticəsində qurulan Sovet hakimiyyətinə qarşı Müqavimət hərəkatının mərkəzi idi. Sovet hakimiyyəti illərində yazılan tarixi əsərlərdə Gəncə üsyanına ya yer ayrılmamış, ayrıldıqda da şəhəri o zamankı tədqiqatçılara uyğun olaraq "əksinqilab yuvası" adlandırılmışdır. Bu kimi yanaşma olduqda Gəncə üsyanı haqqında hər hansı bir müsbət fikir söylənilməsinə heç gözləmək də olmazdı. Buna görə də sovet tarixşünaslığında 1920-ci il Gəncə üsyanı haqqında elə bir əsaslı təhlil aparılmamışdır. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Gəncə üsyanı haqqında müəyyən tədqiqatlar aparılmasına imkan yaradılmışdır. Bunun nəticəsi olaraq bir sıra elmi məqalələr yazılmış, xatirələr dərc edilmişdir. Elmi ədalət naminə qeyd etməliyə ki, 1920-ci il Gəncə üsyanından yazan müəlliflər tarixi hadisə ilə əlaqədar çox mühüm sənədləri elmi mübadiləyə daxil etmişdilər. Amma ümumi nəticələr Gəncə üsyanının yenidən hərtərəfli tədqiqini zəruri edir. Elmi mübadiləyə daxil edilən sənədlərdə 1920-ci ilin mayında

GƏNCƏ ÜSYANININ TƏDQIQINƏ SANBALLI TÖHFƏ

Gəncədə baş verən üsyanın bir sıra cəhətləri qismən də olsa işıqlandırılır. Qeyd olunanlardan aydın görünür ki, 1920-ci il Gəncə üsyanının arxiv sənədləri və çox sayda xarici mənbələr əsasında onun yenidən hərtərəfli tədqiq dilməsinə ehtiyac var.

- Görünür, AMEA Gəncə Bölməsinin Elmi Şurasının Gəncə üsyanının hərtərəfli tədqiq edilməsi ilə bağlı təşəbbüsü də bu ehtimaldan qaynaqlanır. Aparılan elmi araşdırmalar haqqında təəssürləriniz oxucularımız üçün çox maraqlı olar.

- Bəli, xaqımızın qəhrəmanlıq mübarizəsi tarixində çox əhəmiyyətli yer tutan Gəncə üsyanının yenidən, hərtərəfli tədqiqi təkcə Gəncənin deyil, Azərbaycan tarixinin daha da zənginləşdirilməsinə bir töhfə olacaq. Bu yöndə atılan ilk addım kimi tədqiqatın mənbəşünaslıq bazasını xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan Respublikasının Arxivlərindən, xüsusən Siyasi Sənədlər Arxivindən 1920-ci il Gəncə üsyanı ilə əlaqədar vacib sənədlər əldə etdik. İlk dəfə olaraq "Dünya tarixşünaslığında 1920-ci il Gəncə üsyanına baxış necədir?" sualı qarşıda dururdu. Ona görə də 15-dən artıq ölkədəki az da olsa Gəncə üsyanı ilə əlaqədar qəbul edilən konsepsiyaları Azərbaycan oxucusu ilə tanış etməyi planlaşdırmışdıq. Məna görə bu, 1920-ci il Gəncə üsyanı ilə əlaqədar çox uğurlu yanaşma hesab edilməlidir. Bunun da mənası "özümüz yazıb özümüz oxuyuruq" metodundan "bizim tariximiz haqqında xaricilər nə yazırlar?" metoduna keçməkdir. Xarici tarixşünaslıqda qərəzli yazanlar olmasına baxmayaraq, üsyan obyektiv yanaşanlar da vardır və onlar 1920-ci il üsyanını Müqavimət hərəkatının mərkəzi, sonrakı üsyanlara nümunə olaraq qəbul edirlər.

- Professor, 1920-ci il Gəncə üsyanı haqqında az da olsa müasirləri tərəfindən hazırlanmış mənbələr var, tədqiqat prosesində onlardan istifadə etməsinizmi, çünki qeyd olunan mənbələrdə üsyanın meydana gəlməsinin səbəblərinə aid maraqlı faktlar mühafizə olunmuşdur.

- Əslində, Gəncədə müstəmləkəçiliyə, istismara qarşı üsyanın mübarizə tarixi çox qədimdir. Yaxın tarixə nəzər salaıq. Üsyanın təməli 1804-cü ildə Gəncənin, sonra isə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı ilə qoyulmuşdur. İctimai münasibətlərin bütün sahələrində Rusiya Azərbaycanda ən amansız müstəmləkə rejimi tətbiq etmişdir. Gəncə adı ləğv edilərək Yelizavetpol adlandırılmış və addan istifadə edənə qarşı vergi müəyyən edilmişdir. Erməniləri yerləşdir-

mək üçün torpaqlarımızı aldılar. Erməniləri silahlandırdığı halda. Azərbaycan türkləri tərkisilahl edilmişdir. Azərbaycan türkləri Rusiyada hərbi xidmətdən uzaqlaşdırılmışdı. Azərbaycanda, xüsusən Bakıda müstəmləkə iqtisadiyyatı formalaşdırılmışdı. Bütün sahələrdə mürtəce siyasət həyata keçirirdilər. Ermənilər Azərbaycan torpaqlarına yer-

ləşdirildikdən sonra Rusiyanın himayəsi ilə Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımı həyata keçirirdilər. Əhalinin səbr kasasını doluduran ən mühüm amil ermənilər qarşısında Azərbaycan türklərinin tərkisilahl vəziyyətinə salınması idi. Ona görə də azərbaycanlılar "Difayi"-nin təsbit etdiyi kimi tərkisilahl edilmiş xalq idi. İstər 1905-1906-cı illərdə, istər də 1918-ci ilin martındakı soyqırımın həyata keçirilməsində Çar Rusiyasının hadisələrə obyektiv münasibəti görünmədi. Erməniləri dəstəklədi və onlarla müttəfiq oldu. Milli Ordu hissələri buraxıldı. Bütün bunlar Gəncə üsyanını yaratdırlar.

Rusiyada Çarın dövründə bolşevik erməni ordusu Sovet Rusiyası tərəfindən dəstəklənirdi və planlı şəkildə Bakıya yerləşdirildilər. Lenin Qafqazla əlaqədar artıq gizli olmayan bolşevikləşdirmə planlarını Bakı Xalq Komissarlar Sovetinin erməni birlikləri tərəfindən yerinə yetirilməsinə nail olmağa çalışırdı. Buna görə də Şaumyanın tabeliyində olan erməni-rus dəstələri tez-tez Gəncəni də işğal etmək istəyirdilər. Leninin tapşırığı ilə Bakı Kommunası dəfələrlə Gəncəyə qarşı uğuruz yürüşlər təşkil etdi.

Gəncə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müvəqqəti paytaxtı və tarixi paytaxt Bakının azad edilməsinin mübariz qərargahı olmuşdu. 1920-ci il aprelin 27-28-də Bakıda hakimiyyətin bolşeviklərə verilməsi ilə tarixi paytaxtımızda Sovet hakimiyyətinin qurulmasının qarşısını ala bilməyən qüvvələr

Gəncəyə toplaşmağa başladılar. Sovet hakimiyyəti narazı qüvvələrin Gəncəyə toplanmasının qarşısının alınmasına müstəsna əhəmiyyət verirdi. Ona görə də Bakı-Gəncə arasında bolşeviklər bir neçə yerdə Gəncəyə gedən yollarda nəzarət qoymuşdu. Bu da çox vacib şəxslərin Gəncəyə gəlib üsyan qoşulmasına imkan verməmişdi. Gəncə Azərbaycanda Cümhuriyyət uğrunda mübarizə aparan son qala oldu. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda baş vermiş bütün tarixi tələklü məqamlarda Gəncə xüsusi rol oynamışdır.

- Həsənbala müəllim, 1920-ci il may üsyanının sosial bazası xüsusi qeyd edilməlidir. Çünki bu məsələ bəzi tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı qarşılınmayıb, bəlkə bu barədə bir qədər geniş məlumat verəsiniz.

- Sovet hakimiyyəti illərində belə bir fikir yaratmağa çalışırdılar ki, Gəncə üsyanı əksinqilabçı-müsavat qüvvələrin üsyanı idi. Amma üsyanın tarixinin tədqiqi prosesində tamamilə fərqli vəziyyət ortaya çıxır. Üsyan Azərbaycan Milli Ordusunun zabitləri ilə birlikdə əsgərləri iştirak etdirdilər. Milli burjuaziyaya nümayəndələri və torpaq sahibləri üsyanı iştirak etdirdilər. Gəncəbasar kəndliləri üsyanı fəal qoşulmuşdular. Gəncəbasarda və Gəncədə olan xalq qəhrəmanları da dəstələri ilə üsyanı xüsusi ilə qəhrəmanlıq göstərirdilər. 1920-ci il Gəncə üsyanı bütün xalq tərəfindən dəstəklənən xalq üsyanı idi. Digər bir məsələ ondan ibarət idi ki, Gəncə üsyanı əslində Sovet hakimiyyətinə qarşı Müqavimət hərəkatı idi.

Artıq bir həftədən sonra məhsur siyasi xadimlərin Bakıda fəaliyyət göstərməsi üçün heç bir təminat qalmadı. Əksəriyyəti "əvvəl Gəncə" son Gəncə" deyib Gəncəyə toplanmağa başladılar. Azərbaycanın hər yerində xüsusən də Gəncədə üsyan ruhu tamamilə yetişmişdir. Azərbaycanda xalq qısa müddətdə yaşadıqları, şahid olduqlarından sovet hakimiyyətinin repressiya aparatının fəaliyyətə başladığını aydın görürdülər. Ona görə də Azərbaycanın hər yerində üsyan qaynamağa başladı. Ölkənin heç bir yerində azərbaycanlılar üçün azad yaşamağa təminat yox idi.

-Və üsyan başladı...

- Tarix qatırı çox sürətlə gedirdi. Cümhuriyyət dövründə proseslərin qanunauyğun nəticəsi 1920-ci ilin mayında Gəncə üs-

yanını meydana çıxardı. Azərbaycan, uzun illər idi ki, Gəncə üsyanına doğru yol gəlirdi. Bütün zamanlarda o cümlədən 1920-ci ilin aprel-may aylarında "Haradan gəlib hara gedirik" - sualına cavab tapmaq, geniş anlamda isə özünü tanımaq və tanıd bilmək üçün çox sayda olan səbəblərin nəticəsi kimi Gəncə üsyanı görək idi.

Çar Rusiyası Azərbaycanda mədəni müəssisələrin fəaliyyət göstərməsi üçün bir qəpik pul xərcləməyib milli kapitalistlərdən pul alırdı. Azərbaycanda üsyan ruhunun qalxmasına səbəb olan amillərdən biri də Cənub cəbhəsindən gətirilən türk əsirlərinə qarşı qeyri insani münasibət göstərmələri idi.

Azərbaycan türklərinin daima qaynayan üsyan ruhu damla-damla yaradılmışdır. Rusiyanın Azərbaycan siyasəti 1800-cü ildən başlayaraq Gəncədə üsyan ruhunu yetişdirirdi. Rusiya imperiyasının Azərbaycan siyasəti etibarsızlıq, inamsızlıq kompleksini idi. Azərbaycanlıların dini heysiyyəti çox hallarda həttə aşağılanı, müxtəlif formada və yerlərdə təhqir olunurdu. Hərbi xidmətdən uzaqlaşdırılaraq müasir silahlanmadan uzaq salınmışdı. Həttə milli həmrəylik məkanı olan Gəncədə çayın sağ sahilində olan ərazidə Erməni hissəsi yaradılmışdı. Alban əbidələrinin erməniləşdirilməsinə çarizm tərəfindən rəvac verilmişdi. Yerlərdə hakimiyyətdə rus və ermənilərdən istifadə edilirdi. Qeyd olunanların izi uzun müddətdən sonra Azərbaycanın hər yerində hiss olunan üsyan ruhunu yetişdirdi. Bu mənada 1920-ci ilin mayında Gəncədə başlayan əzəmətli üsyan uzun illərdən davam edən çarizmin haqsızlığı nəticəsində meydana gəlmişdi.

Bakıda zor ilə qurulan sovet hakimiyyəti Gəncəyə də gəldi. Gəncə Bakıya 19 ay əvvəl "cümhuriyyət" aparmışdı. Bolşeviklərin gətirdikləri cümhuriyyəti aradan qaldırdı və cümhuriyyət paytaxtı Gəncəyə sovet hakimiyyətini gətirirdilər. Gəncə heç cür bolşevizmin-sovet hakimiyyətinin fəaliyyətə başlaması ilə razılaşa bilmirdi. Bir zamanlar Gəncə "xanlı günlərin" həsrətini çəkirdi, bu gün də itirdiyi "cümhuriyyət" in nisgilini çəkirdi. Nə qədər səbəblər var idi Gəncənin sovet rejimini qəbul etməməsi üçün. Qəbul da etmədi. Üsyanın məqsədi Azərbaycanı sovet işğalından azad etmək, kommunistlərin özbəşənliyinə son qoymaq idi. Bu üsyan XX əsrdə Azərbaycanın işğal edilməsinə qarşı baş vermiş ən böyük və ən çox itkiyə səbəb olmuş üsyanıdır.

1920-ci ilin 24-dən 25-nə keçən gecə başlanan üsyan ilk günlərdə çox böyük

uğurlar qazandı. Kitabda Gəncə üsyanının xronologiyasına uyğun olaraq üsyanın gedişi tədqiq edilir. Üsyanı bir məsələyə xüsusi aydınlıq gətirilmişdir. Gəncə üsyanına qarşı Sovet Rusiyasının çox böyük və amansız ordusu dayanmışdır. Moskva mütəmadi olaraq Gəncə üsyanına qarşı mübarizə üçün yeni-yeni qüvvələr göndərirdi. Burada erməni amilini də mühüm rol oynamışdır. Qırmızılar Gəncə üsyanına qarşı ermənilərdən istifadə edilirdilər. XI Ordunun amansızlığı onda idi ki, evdə gizlənməmiş bir nəfər "təslim ol" çağırışına gec cavab verəndə evi top ilə dağıtdırdılar. Üsyançıları qırmızılar və ermənilər güllələyir və ermənilərin zirzəmisində və ya həyətlərində toplu şəkildə basdırırdılar. Ona görə də 1920-ci ilin may-iyunun əvvəllərində deyirdilər ki, Gəncədəki qəbirlər ölənlərin sayından azdır. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti Bakıdakı məğlubiyyətdən sonra bir neçə günlük ömrünü Gəncədə başa vururdu. Lakin sovet hakimiyyəti şəraiti bildiyindən Gəncənin ətrafında sanitariya kordon yaradıb ətrafdan köməyə gəlmək istəyənlərin qarşısını kəsir, müqavimət gördükdə atəşlə cavab verirdi. Ona görə də Gəncə üsyançıları ətrafdan gözlədikləri köməyi ala bilmədilər. Gəncə üsyançılarınin Gürcüstandan kömək almaq fikri də-qonşuların Rusiya ilə müqavilə bağlaması ilə əlaqədar olaraq gerçəkliyini itirdi. Xalqın ən çox ümid etdiyi yoluna göz dikdikləri Osmanlı dövləti dağılmış, torpaqları Avropanın qalib dövlətləri tərəfindən işğal edilmiş və çox ağır olan işğal rejimi yaratmışdılar.

Sovet Rusiyasının çox sayda olan orduları bütöv bir xalqın İSTİQLAL uğrunda mübarizəsinə qan dənizində boğdu. Gəncə üsyançıları çox ağır itgi verdilər. Gəncənin qəhrəman oğulları qətl edildilər. Ölənləri dəfn etmək belə mümkün olmadı. Çoxunu qırmızılar və ermənilər gizlədib sahiblərinə vermədilər.

- Kitabda üsyanın sonra mühacirət hərəkatına da toxunulmuşdur.

- Bəli. Üsyan yatırıldıqdan sonra vətən oğulları dünyanın hər yerinə səpələndilər. İlk vaxtlarda Gəncə üsyanın iştirakçıları 10-dan artıq ölkəyə sığındılar. Söhbətin əvvəlində qeyd etdim ki, Gəncə üsyanı təkcə qədim şəhərin deyil Azərbaycan xalqının azad, müstəqil yaşamaq uğrunda mübarizə tarixində çox əhəmiyyətli yer tutur. Bu gün xalqımız o tarixi qəhrəmanlıq haqqında hərtərəfli biliyə malik olmalıdır. Xüsusilə gənclərimizin vətənpərvərlik tərbiyəsində, onlarda azad, müstəqil yaşamaq etirasının gücləndirilməsində Gəncə üsyanın tarixi dərsələri çox vacibdir. Məqsədimiz həm Gəncə üsyanının dolğun, tarixi nöqtəyi-nəzərdən obyektiv mənərəsini yaratmaq, həm də xalqımıza, xüsusilə gənclərə örnək verməkdir.

Müəssisəni apardı:
Vaqif TANRIVERDIYEV